

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Bacchanalia

Bakkers, Alette

Citation

Bakkers, A. (2005). De Bacchanalia. *Leidschrift : Religieus Geweld Vanaf De Oudheid Tot In De Nieuwe Tijd*, 20(April), 35-54. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73279>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73279>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De Bacchanalia*

Alette Bakkers

In 186 v. Chr. werd Romeins Italië opgeschrikt door de eerste godsdienstvervolgning in zijn geschiedenis. Door de misdaden van de verdorven Bacchuscultus waren de morele grondslagen van de staat in gevaar gekomen, maar dankzij het heldhaftige optreden van een jongeman, zijn maîtresse en een consul werd het gevaar gekeerd en keerde de rust weer.

Aldus de geschiedschrijver Livius, wiens verslag over de affaire we kunnen vergelijken met een op brons ingegraveerde kopie van het *Senatus Consultum de Bacchanalibus*,¹ het in 186 uitgevaardigde senaatsbesluit waarin de tegen de cultus te nemen maatregelen zijn vervat. Samen met Livius vormt het *Senatus Consultum* de belangrijkste bron van informatie voor het onderzoek naar de *Bacchanalia*.² Spreken deze secundaire en primaire bron elkaar tegen of ondersteunt de een de ander? Geven zij ook de redenen aan die de Senaat had voor het harde optreden tegen de Bacchuscultus? Over de motieven die de Senaat had, is in de loop der jaren een grote hoeveelheid literatuur verschenen. Dat is ook niet verwonderlijk; de vervolging van de *Bacchanalia* vormt immers een opmerkelijke uitzondering op de religieuze tolerantie waar republikeins Rome om bekend staat.

In dit artikel zullen zowel het antieke bronnenmateriaal als de talrijke interpretaties die hiervan in de afgelopen decennia zijn gegeven, worden geanalyseerd. Hoofddoel is een zo volledig mogelijke hypothese omtrent de onderdrukking van de Bacchuscultus in 186 v. Chr. te ontwikkelen.

Livius

Aan het begin van zijn relaas over de *Bacchanalia* vertelt Livius dat de consuls van het jaar 186 v. Chr. als eerste taak hadden een ‘binnenlandse

* Dit artikel is voortgekomen uit een werkstuk geschreven bij professor L. de Ligt voor het college Oude Geschiedenis getiteld ‘Italië in de lange tweede eeuw v. Chr.’ (2003-2004).

¹ Deze inscriptie werd in 1640 ontdekt bij het plaatsje Tiriolo, in de streek die in de Oudheid als Bruttium werd aangeduid.

² Alleen Livius gaat diep in op de *Bacchanalia*. Zie voor alle mogelijke antieke bronnen D.W.L. van Son, *Livius' behandeling van de Bacchanalia* (Groningen 1960); R.J. Rousselle, *The Roman persecution of the Bacchic cult, 186-180 BC* (dissertatie, New York 1982) en J.M. Pailler, *Bacchanalia. La répression de 186 av. J.C. à Rome et en Italie* (Rome 1988).

samenzwering' (*intestina coniuratio*) te beteugelen. Hierna volgt een beschrijving van de verspreiding van de cultus. Door een obscure Griek was de Bacchuscultus naar Etrurië gebracht. Daar hield hij 's nachts geheime rituelen waarbij, om meer mensen te trekken, met wijn feest werd gevierd. Aan dit alles werd zowel door vrouwen en mannen, als door jonge en oude mensen deelgenomen. Kortom, alle elementen waren aanwezig voor het laten verdwijnen van elk schaamtegevoel en er vonden dan ook perversiteiten van elke soort plaats.³ Maar, zo vervolgt Livius, ontucht (*stuprum*) was niet het enige misdrijf waaraan de Bacchanten zich schuldig maakten. 'Uit dezelfde broedplaats kwamen ook leugenachtige getuigen, vervalste zegels, testamenten en aangiften voort en zelfs vergiftingsingen en moorden in eigen huis kwamen ervandaan.'⁴ Nadat met behulp van valse getuigen en valse zegels een vals testament van gefortuneerde slachtoffers was gemaakt, werden dezen bij de nachtelijke feesten omgebracht, waarbij hun kreten werden verdrongen in feestelijk tromgeroffel en gekletter van cymbalen.⁵ Niet lang vóór 186 drong de cultus in deze vorm vanuit Etrurië ook door in Rome zelf, waar de verdorvenheid van de cultus door de grootte van de stad lang onopgemerkt bleef. Totdat hij door een jonge man, Publius Aebutius, met behulp van zijn trouwe minnares, de vrijgelaten prostituee Hispala, aan consul Spurius Postumius Albinus bekend werd gemaakt.⁶

Aebutius' stiefvader Sempronius had diens erfenis⁷ verkwanseld. Om dit te verdoezelen zocht hij een manier om de jongeman kwijt te raken of door middel van belastende informatie in zijn macht te krijgen. Een initiatie in de Bacchuscultus leek ideaal. Aebutius' moeder Duroa (zelf al lid van de cultus, evenals haar man) vertelde Aebutius hoe zij tijdens zijn ziekte had

³ Liv. 39.8.6: '*corruptelae primum omnis generis*'.

⁴ *Stuprum* (Liv.39.8.7) in technische zin is het hebben van geslachtsgemeenschap met een ongetrouwde vrouw; deze vorm van seksueel verkeer was strafbaar. In ruimere zin duidt de term iedere vorm van 'ontucht' aan, waarbij het niet uitmaakt of deze met ongetrouwde vrouwen of met mannen wordt bedreven. Ook pederastie valt onder *stuprum*; T. Mommsen, *Römisches Strafrecht* (Graz 1955) 694, 703. Liv.39.8.7-8: *falsi testes, falsa signa testamentaque et indicia ex eadem officina exhibant, uenena indidem intestinaeque caedes*.

⁵ Liv. 39.8.8.

⁶ Het volgende staat beschreven in Liv. 39.9.2-14.

⁷ Livius vermeldt (Liv. 39.9.2) dat Aebutius' vader in de cavalerie-elite had gediend met een paard van de staat; deze was dus een aanzienlijk (en welgesteld) persoon.

gezworen hem te zullen initiëren⁸ en dat daarvoor nu de tijd was gekomen. Hij moest zich dus gaan voorbereiden op de initiatie.

Sarcofaag van 'de Bacchante' van Tarquinia, te dateren in het midden van de vierde eeuw v.Chr.

Toen Hispala hoorde over de op handen zijnde inwijding van haar geliefde,⁹ smeekte ze hem niet te gaan; zijn stiefvader was duidelijk uit op het vernietigen van zijn deugd en reputatie. Vóór haar vrijlating had zij namelijk ooit haar meesteres naar de ritens vergezeld. Zo had zij ontdekt dat de cultus verdorven was en gezien hoe leden die niet bereid waren misdrijven te ondergaan of te bedrijven, werden geofferd door de priesters of meegevoerd door de god.

Aebutius belooft haar niet te gaan, maar wordt hiervoor door zijn ouders het huis uitgegooid. Daarop vraagt hij zijn tante Aebutia¹⁰ om raad, die hem in contact brengt met de consul. Zo komt consul Postumius te weten welke misdrijven gaande zijn in zijn stad. Hij ondervraagt Aebutius en laat Hispala komen. Hoewel zij erg bang is voor de woede van de volgelingen van Bacchus, bezwijkt ze uiteindelijk onder druk van de consul en vertelt over de oorsprong van de cultus. Deze was eerst beperkt tot vrouwen, met een van de *matronae* als priesteres. Drie dagen per jaar waren aangewezen voor initiaties bij daglicht. Op een gegeven moment echter voerde de Campanse Annia Paculla verscheidene veranderingen door: voor het eerst werden mannen toegelaten, als eerste haar zonen, en de ceremonies werden

voortaan bij nacht gehouden. Verder werd het aantal initiatiedagen verhoogd naar vijf per maand en werden (enige jaren later) alleen nog jongeren onder de twintig geïnitieerd, omdat deze vatbaarder zouden zijn

⁸ Zie over de mogelijke identificatie van deze Duronica met een Duronica die in een tempel met Bacchus-associaties te Ariccia ter genezing offerde: Pailler, *Bacchanalia*, 218-221.

⁹ Hij vertelt haar dat hij niet kan blijven slapen omdat hij geïnitieerd zal worden. Zie o.a. J.M. Pailler, 'Les Bacchanales dix ans après', *Pallas* 48 (1998) 67-86 over de vraag of het hier alleen om seksuele onthouding gaat, dan wel ook om abstinentie van voedsel.

¹⁰ Aan de naam te zien de zuster van zijn vader.

voor zedelijk bederf. Door het nachtelijk vermengen van mannen en vrouwen was de cultus namelijk ontaard in perversiteiten.¹¹ Bovendien behoorden er inmiddels ook *nobiles* toe en was de cultus zo sterk gegroeid dat hij een tweede staat binnen de staat was geworden.

Na de minnaars een veilig onderduikadres te hebben bezorgd, brengt Postumius dit gevaar voor de staat onder de aandacht van de Senaat.¹² Groot is de ontsteltenis van de senatoren, die vrezen dat deze samenzweringen en nachtelijke bijeenkomsten een gevaar voor de staat zijn en dat ook familieleden bij de verdorven cultus zijn betrokken. Met spoed worden de consuls met een buitengewoon onderzoek (*quaestio extra ordinem*)¹³ naar de *Bacchanalia* belast: zij moeten beloningen uitloven voor informatie en de priesters oppakken, zowel in de stad als in alle *fora* en *conciabula*.¹⁴ Een edict wordt uitgevaardigd dat de Bacchanten verbiedt bijeen te komen en rituelen uit te voeren. Daarnaast worden er onder andere maatregelen ter bewaking van de stad genomen. Hierna worden de burgers bijeengeroepen en gemaand zich niet door bijgelovige angsten te laten bevangen wanneer zij zien hoe de cultus wordt aangepakt. Ook moeten zij hun burgerplicht doen door erop toe te zien 'dat er geen gevaar of oproer door de boze opzet van misdadigers ontstaat'.¹⁵

In de stad ontstaat paniek. Velen vluchten maar worden buiten de muren opgepakt, sommigen plegen zelfmoord. In totaal worden meer dan zeventuizend mannen en vrouwen opgepakt, waaronder de leiders van de samenzwering (*coniuratio*). Degenen die alleen maar waren geïnitieerd blijven in de gevangenis opgesloten; degenen die misdrijven hebben gepleegd (de grootste categorie) krijgen de doodstraf. Hierna volgt een tweede senaatsbesluit: de consuls moeten alle cultuscentra vernietigen, behalve de

¹¹ Liv.39.13.11-12: *Nilil nefas ducere, hanc summam inter eos religionem esse*, 'Niets goddeloos te achten, dat was onder hen de hoogste vorm van godsdienst'.

¹² Zie Liv.39.14.3-10, alsmede 39.15.2-16.13 voor de toespraak van de consul en 39.17-19 voor het effect hiervan en het verdere verloop van het onderzoek.

¹³ Liv. 39.14.6: 'buitengewoon' betekent hier dat het onderzoek naar de Bacchanten prioriteit krijgt boven de andere taken van de consuls (bijvoorbeeld oorlog voeren). Zie Liv. 39.8.1-2, en de opmerkingen van W. Nippel, 'Orgien, Ritualmorde und Verschwörung? Die Bacchanalien- prozesse des Jahres 186 v. Chr.' in: U. Manthe en J. von Ungern-Sternberg red., *Grosse Prozesse der römischen Antike* (München 1997) 65-73.

¹⁴ Marktplaatsen en andere centra binnen of buiten het grondgebied van de stad Rome. Zie H. Mouritsen, *Italian unification. A study in ancient and modern historiography* (London 1998), 49-58, voor een verdere bespreking van het hiermee aangeduide gebied.

¹⁵ Liv. 39.16.13: *ne quid fraude noxiorum periculi aut tumultus oriatur*.

hele oude. In de toekomst mag in Rome of Italië¹⁶ de cultus niet meer beoefend worden, tenzij er aan de *praetor urbanus* permissie is gevraagd. Deze moet het verzoek aan de Senaat voorleggen, waarbij minstens honderd senatoren aanwezig moeten zijn. Geven zij toestemming, dan mag met maximaal vijf personen bijeengekomen worden, echter zonder priester of *magister* (een niet-religieus bestuurder) en zonder gemeenschappelijk fonds. Vervolgens worden door de Senaat beloningen voor Aebutius en Hispala vastgesteld: hij krijgt vrijstelling van dienstplicht, zij krijgt permissie haar eigen voogd te kiezen en buiten haar *gens* te trouwen. En ze leefden nog lang en gelukkig.

Een kritische analyse van Livius

Uit Livius blijkt vrij duidelijk wat hij ziet als de redenen voor de vervolging. Immers, tot viermaal toe (in de inleiding, tweemaal in de onthullingen van Hispala en in de toespraak van de consul) lezen we over de misdaden en de gruwelijkheden die binnen de cultusgemeenschap worden begaan. Mensen worden geofferd als zij niet meer mee willen doen of in het holst van de nacht om hun erfenis vermoord. Jongens worden verkracht, terwijl hun geschreeuw wordt verdrongen in het lawaai van wilde feesten.¹⁷ En dan zijn er de nachtelijke bijeenkomsten, iets wat van oudsher riekte naar een samenzwering (*coniuratio*) tegen de staat.¹⁸ Hierbij past Livius' beschrijving van de cultus als 'een staat binnen de staat', met wellicht *nobiles* aan het hoofd: komt er een opstand?

Daarnaast wordt in de toespraak van de consul een aantal andere thema's aangesneden. Eén hiervan ligt op het terrein van de godsdienstpolitiek. Voordat magistraten het volk aanspraken werd altijd eerst tot de goden gebeden. De consul merkt hierover aan het begin van zijn toespraak op dat het nooit eerder zo belangrijk is geweest om het volk door middel van het rituele gebed eraan te herinneren welke goden door hun voorouders zijn ingesteld om vereerd te worden. Tot de desbetreffende

¹⁶ Liv. 39.18.8. Zie Mouritsen, *Italian Unification*, 49-58, voor een bespreking van de vraag of hier inderdaad geheel Italië wordt bedoeld of slechts de *ager Romanus*, de door Rome geannexeerde gebieden (zie ook noot 14 en verderop, noot 56).

¹⁷ Liv. 39.8.7; 39.18.4

¹⁸ De Wet der Twaalf Tafelen zou nachtelijke bijeenkomsten al verboden hebben. Ten tijde van de Punische oorlogen werden (slaven)opstanden 'als Ergebnis nächtlicher Verschwörungen' gezien: Nippel, 'Orgien, Ritualmorde', 72.

culten behoort in ieder geval niet de Bacchuscultus, die zich zo laat gaan in misdaden en lage lusten. Deze cultus is niet door de Senaat binnengehaald en is dus nooit officieel goedgekeurd en ingesteld. Erger nog is de gezamenlijke eed die de jonge mannen moeten afleggen om lid te worden van de cultus. Hierdoor zijn zij niet langer geschikt voor het leger: omdat zij door de cultus zijn geperverteerd, kan de bewaking van de veiligheid van vrouwen en kinderen hun niet langer worden toevertrouwd! De cultus ondermijnt op deze manier dus de werving van soldaten. Verder ondermijnt de cultus de wetten en gebruiken die de voorouders hebben ingesteld, in een samenleving waar zeer aan tradities werd gehecht.

Maar hoe betrouwbaar is dit verslag van Livius? Eén reden om deze vraag te stellen is, dat er in het verhaal van Livius verscheidene inconsistenties zijn te bespeuren, bijvoorbeeld over de herkomst van de cultus en zijn opkomst in Rome.¹⁹ Een tweede inconsistentie betreft het tijdstip waarop de cultus in Rome ontdekt werd: Livius impliceert in zijn inleiding²⁰ dat de cultus zich tot Aebutius' acties ongemerkt door Rome verspreid heeft. In zijn toespraak zegt de consul echter er niet aan te twijfelen dat het volk zich van het bestaan van de cultus in Italië en sinds enige tijd in Rome allang bewust is, aangezien iedereen het tromgeroffel en feestgedruis heeft gehoord.²¹ En hoe komt het dat een vrijgelatene, een prostituee, de Senaat erop attent moet maken dat de aanhang van de cultus, die openlijk samenkwam bij de Aventijn²² en waarvan het bestaan algemeen bekend was, opeens zoveel groter is geworden?²³ Een prostituee, overigens,

¹⁹ Zie J. North, 'Religious toleration in Republican Rome', *Proceedings of the Cambridge Philological Association* 25 (1979) 85-103; en Van Son, *Livius' behandeling*, 23 e.v. en 119. Pailler, 'Les Bacchanales', meent dat de cultus geënt is op een lange (al in de vijfde eeuw v. Chr. geattesteerde) traditie in Etrurië en dat hij noch via een minderwaardige Griek noch via Zuid-Italië naar Rome kwam.

²⁰ Liv. 39.9.2

²¹ Liv. 39.15.6

²² De Bacchanten zouden in de *Lucus Stimulae* bijeenkomen, het heilige bos van Stimula. De cultus van deze godin (soms vereenzelvigd met Semele, de moeder van Dionysus) zou in geest en praktijk met de Bacchuscultus overeengekomen zijn en zou in de derde eeuw v. Chr. door de Bacchuscultus zijn geabsorbeerd. Het bos was waarschijnlijk gelegen tussen de Tiber en de Aventijn (sinds het begin van de Republiek bij uitstek de heuvel van de *plebs*). Zie A. Bruhl, *Liber Pater* (Parijs 1953) 89-90, Van Son, *Livius' behandeling*, 59-62. Pailler, *Bacchanalia*, 115 e.v. meent dat de *Lucus* grensde aan de tempel van Ceres, Liber en Libera, de Aventijnse triade, en dat dit de autoriteiten niet beviel. Zie ook verderop voor de schending van de *pax deorum* als mogelijke aanleiding voor de vervolging.

²³ Liv. 39.13.14.

die er zelf de nadruk op legt dat zij er al enkele jaren geen idee van heeft wat er in de cultus gebeurt.²⁴

Verder strooit Livius kwistig²⁵ met het woord *coniuratio*, samenzwering. Zoals we eerder hebben gezien, begint hij zijn verslag van de gebeurtenissen van het jaar 186 met de mededeling dat de consuls een *intestina coniuratio* moesten onderzoeken.²⁶ Vijf zinnen later vermeldt hij dat de beide consuls een ‘onderzoek naar geheime samenzweringen’ (*quaestio de clandestinis coniurationibus*) moesten houden, en na Postumius’ verslag vrezende de senatoren *coniurationes* als gevaar voor de staat. Verder heeft de consul het in zijn toespraak tot drie keer toe over ‘de goddeloze samenzwering’ (*impia coniuratio*) van de Bacchusaanhangers. Deze samenzweringstheorie wordt bevestigd door Hispala’s beschrijving van de cultus. De leden die weigerden samen te zweren werden door de god meegenomen, en er waren al zoveel leden dat de cultus een staat binnen de staat leek.²⁷ Op een aantal plaatsen suggereert Livius dat *coniuratio* de juridische basis vormde van het door de Senaat verordende formele onderzoek. Hiermee zet Livius zijn lezers op het verkeerde been: *coniuratio* is geen strafrechtelijk gedefinieerd begrip. Hoewel de term een onmiddellijke bedreiging voor de gemeenschap kan impliceren, is de algemene betekenis van het woord slechts ‘het afleggen van een gezamenlijke eed’.²⁸

Ook het romantische verhaal over Aebutius en Hispala lijkt niet helemaal historisch verantwoord. Dit betekent niet dat zij geen historische personen zijn. De familienaam Aebutius is bijvoorbeeld terug te vinden in

²⁴ Liv. 39.10.5 en 12.6. Aangezien Hispala geruime tijd geen contact met de cultus had onderhouden, kon zij over de hervormingen van de laatste jaren niets weten, behalve door geruchten. Zie A. Dubourdiou en E. Lemirre, ‘La rumeur dans l’affaire des Bacchanales’, *Latomus* 56 (1997) 293-306, voor de rol die ‘la rumeur’ in Livius’ verslag van de *Bacchanalia* speelt (bijv. in Hispala’s bekentenissen en in de toespraak van de consul; geruchten worden, uit persoonlijke belangen zoals roem en sociale respectabiliteit, omgezet in officiële informatie). Zie ook Van Son, *Livius’ behandeling*, 89-108, die benadrukt dat de algemene onwetendheid omtrent de misdaden van de cultus de grondslag vormt voor Livius’ romance tussen Aebutius en Hispala.

²⁵ In alle overgeleverde boeken (35 van de 142) van Livius samen komt het woord *coniuratio* of een aanverwante vorm 81 keer voor (dus gemiddeld ongeveer 2 (=2,3) keer per boek), waarvan 14 keer in boek 39. Zie ook boven par. 2.

²⁶ Liv. 39.8.1.

²⁷ Liv. 39.8.3; 14.4; 15.10; 16.3; 16.5 (*coniuravit*); 13.13: *eos esse qui aut coniurari* (...) en 13.14: *Multitudinem ingentem, alterum iam prope populum esse*.

²⁸ Vgl. de door de *Oxford Latin Dictionary* gegeven betekenissen: ‘1.a. The taking of an oath together, b. the action of leaguering together, 2.a. A conspiracy, plot, treason, intrigue (...)’. Zie Nippel, ‘Orgien, Ritualmorde’, 65-73.

de literaire en epigrafische bronnen, evenals de familienamen van zijn moeder en stiefvader, en die van de leiders van de cultus.²⁹ Hispala doet echter sterk denken aan een van de stereotype karakters uit de Nieuwe Komēdie: de nobele prostituee, die van haar jonge cliënt is gaan houden en hem bijstaat. Het verslag van Livius valt dan ook in twee delen op te splitsen: een romantisch deel (wellicht gebaseerd op Livius' fantasie of op het verhaal zoals het in Rome de ronde deed), waarvan slechts de grote lijnen historisch en betrouwbaar zijn,³⁰ en een tweede deel dat wel op feiten berust. Let wel: uit dit tweede deel blijken duidelijk de acties die de Senaat ondernam, maar niet direct de *redenen* voor deze acties. Deze komen vooral in het eerste deel aan bod.

Dat dit tweede gedeelte, dat ongeveer halverwege caput 14 begint, door Livius op harde gegevens is gebaseerd, blijkt bij een vergelijking met de in Zuid-Italië ontdekte kopie van het *Senatus Consultum*: de bevelen van de Senaat bij Livius komen hiermee soms bijna letterlijk overeen.³¹ Aangezien dit senaatsbesluit, het tweede dat volgens Livius werd uitgevaardigd, echt is, kunnen we concluderen dat ook het eerste senaatsbesluit, waarin de Senaat de consuls beveelt een onderzoek te doen, hoogstwaarschijnlijk echt is.³² Op deze manier wordt het mogelijk verschillende lagen van betrouwbaarheid in Livius te documenteren. Aangezien de senaatsbesluiten echt zijn, weten we dat de cultus inderdaad de aandacht van de Senaat trok. Het onderzoek werd uitgevoerd nadat de consuls over de cultus waren geïnformeerd. Verder wijst Livius' mededeling dat Aebutius en Hispala bij senaatsbesluit werden beloond erop dat het hier om werkelijk bestaande personen gaat.³³ Daarentegen weten wij niet waarmee dit tweetal de Senaat precies geholpen heeft. Bovendien kan de informatie die zij in Livius' verhaal verstrekken maar voor een deel worden vertrouwd, omdat Hispala zich mede op geruchten baseert.³⁴ Daarbij moeten wij ons realiseren dat het beeld dat het volk – en evengoed de elite – van de Bacchuscultus had, voor een groot deel gevormd was door toneeluitvoeringen. In komedies van Plautus komen talrijke verwijzingen naar razende Bacchanten voor, en ook in tragedies wordt de Bacchuscultus

²⁹ Rousselle, *The Roman persecution*, 10-15.

³⁰ Van Son, *Livius' behandeling*, 109-119; en Rousselle, *The Roman persecution*, 1-2.

³¹ Liv. 39.18.7-9 is een soort samenvatting van het *Senatus Consultum*.

³² Liv. 39.8.3 en 39.14.5.

³³ Liv. 39.19.4-7.

³⁴ Zie noot 24.

geassocieerd met extase, drankmisbruik (en dus ongecontroleerde sex),³⁵ verwijfdheid, waanzin en genadeloos geweld.³⁶ Ook indien wij aannemen dat de cultus een paar rotte appels onder zijn leden had, lijkt het niet te gewaagd om de misdaden die de cultus ten laste werden gelegd met deze *beeldvorming* in verband te brengen. Het zijn standaardmisdaden waarvan vreemde culten, in het bijzonder culten met een geheimzinnige leer en exclusieve initiatie,³⁷ beschuldigd werden.

Het verhaal over de onthulling is dus maar deels te vertrouwen: de misdaden die aan de cultus worden toegeschreven, lijken vooral geïnspireerd door toneelstukken en interpretaties van de ritens door buitenstaanders. Daarbij komt dat de toespraak tot het volk, waarin de consul Hispala's getuigenis als officieel bewijs presenteert, vrijwel zeker niet in deze vorm gehouden is. Het lijkt immers uitgesloten dat de letterlijke tekst van deze redevoering in de vroege keizertijd nog beschikbaar was. Van Son concludeert dan ook: 'Beter is het dus (...) de gehele rede van de consul voornamelijk als een schepping van Livius zelf te beschouwen.'³⁸ Kortom, voor de bewerking van de stof, de subjectieve noot, moet Livius zelf verantwoordelijk worden gehouden.³⁹

³⁵ Het was vrouwen streng verboden te drinken: drankgebruik werd geassocieerd met verwaarlozing van de familie en overspel: Rousselle, *The Roman persecution*, 141 e.v.

³⁶ Zie R.J. Rousselle, 'Liber- Dionysos in early Roman drama', *The Classical Journal* 82 (1987) 193-198; A. Arcellaschi, 'Les Bacchides de Plaute et l'affaire des Bacchanales' in: J. Blänsdorf e.a. red., *Theater und Gesellschaft im Imperium Romanum/ Théâtre et société dans l'empire romain* (Tübingen 1990) 35-44; D. Bourcet, 'Plaute et le mouvement bacchique', *Revue des Études Latines* 94 (1996) 20; en H.I. Flower, 'Fabula de Bacchanalibus. The Bacchanalian cult of the second century BC and Roman drama' in: G. Manuwald red., *Identität und Alterität in der römischen Tragödie* (Würzburg 2000) 23-35.

³⁷ Zoals ook de cultus van Isis, en het Christendom. Mogelijk is dat bij de initiatie in de cultus het verhaal van Dionysos' dood – hij werd verscheurd door Titanen – en wederopstanding werden uitgebeeld, een symbolische rite die door buitenstaanders wellicht aangezien werd voor moord. De Bacchuscultus was verder een fallische mysteriecultus, waardoor het mogelijk is dat er bij de initiatierite een 'heilig huwelijk' met de god gesloten werd, symbolisch uitgebeeld of daadwerkelijk geconsumeerd met de priester als menselijk plaatsvervanger van de god: Van Son, *Livius' behandeling*, 120-130. Zie ook J. Granet, 'Dionysos contre Rome', *Pallas* 36 (1990) 53-70, voor de *katabasis* van de god/neophyt en de dwarsverbanden tussen de Bacchuscultus en het orphisme en pythagorisme.

³⁸ Van Son, *Livius' behandeling*, 66.

³⁹ Zoals het duidelijke afkeuren van de cultus en het hameren op traditie, hoogstwaarschijnlijk een weerspiegeling van de in de Augusteïsche tijd heersende neiging tot 'romantisch' conservatisme, gericht op een herstel van de oude (religieuze) *mores*, Van Son, *Livius' behandeling*, 63 e.v. Livius lijkt zich alleen voor het 'feitelijke' stuk te hebben gebaseerd op officiële stukken (onder andere notulen van senaatshandelingen en wellicht processen-

Motieven voor de onderdrukking?⁴⁰

Bij toepassing van de hierboven ontwikkelde criteria blijken in ieder geval sommige mogelijke motieven niet overtuigend, zoals vrees voor aantasting van het militaire potentieel door de eed die bij initiatie in de cultus moest worden afgelegd.⁴¹ In het ‘romantische’ deel van zijn verslag vertelt Livius dat er sinds de Campaanse hervormingen zeer frequente initiaties werden gehouden en dat alleen nog maar jonge mensen van onder de twintig werden geïnitieerd. In de toespraak van Postumius wordt beweerd dat degenen die zich op zo jonge leeftijd bij de cultus hadden gevoegd zozeer waren geperverteerd dat ze niet meer bruikbaar waren voor het leger. Wanneer deze nieuwe regels inderdaad waren ingevoerd, zou dat betekenen dat de cultus helemaal niet zo sterk gegroeid kon zijn. De consul vraagt het volk immers of het zich kan voorstellen dat jonge mannen nog tot het leger toegelaten kunnen worden *nadat* zij een eed binnen een dergelijke cultusgemeenschap hebben afgelegd.⁴² Jongens kregen de *toga virilis* en actief Romeins burgerschap tussen hun veertiende en zestiende jaar; idealiter zouden zij dan tussen hun zeventiende en zevenentwintigste jaar in het leger dienen.⁴³ In dit geval zouden zij vóór hun zeventiende jaar lid van de cultus moeten zijn geworden, in een levensfase waarin zij nog nauwelijks zelfstandig opereerden. Het is onlogisch dat zij zich in deze situatie op eigen houtje bij de cultus aansloten. Waarschijnlijker is het dat zij, net als Aebutius, door familieleden werden meegenomen. Het aantal aanhangers, dat op die manier geïnitieerd kon worden, was beperkt, vooral wanneer het waar is dat er op een gegeven moment geen ouderen meer werden geïnitieerd. De aard van de door Livius vermelde hervormingen staat dus op gespannen voet met zijn bewering dat de cultus juist door de nieuwe regels

verbaal van afgenomen verhoren). Voor het ‘romantische’ deel lijkt hij vooral het werk van eerdere kroniekschrijvers te hebben gebruikt, die echter slechts de belangrijkste gebeurtenissen uit een jaar noteerden. De in het ‘romantische’ stuk genoemde beweegredenen voor de onderdrukking moeten dus met wantrouwen worden gezien, zeker wanneer zij niet door het ‘feitelijke’ gedeelte of door andere aanwijzingen worden ondersteund.

⁴⁰ Zie voor een uitgebreider bespreking van mogelijkheden: Pailler, *Bacchanalia*, 61-114 voor ‘un siècle de bibliographie’; en E. Gruen, *Studies in Greek culture and Roman policy* (Leiden 1990) 46 e.v. voor ‘a variety of solutions’.

⁴¹ Arcellasschi, ‘Les Bacchides’, 35-44; Pailler, *Bacchanalia*, 582.

⁴² Liv. 39.15.13: ‘Hoc sacramento initiatos iuvenes milites faciendos censetis (...)?’ ‘Menen jullie dat na/met deze eed de geïnitieerde jongemannen soldaten gemaakt moeten worden?’

⁴³ S.A. Takács, ‘Politics and religion in the Bacchanalian affair of 186 B.C.E.’, *Harvard Studies in Classical Philology* 100 (2000), 301-310; aldaar 306.

explosief begon te groeien,⁴⁴ en met de hieraan gelieerde gedachte dat er sprake was van een staat binnen de staat.⁴⁵ Dit betekent dat twee mogelijke motieven kunnen worden geëlimineerd: vrees voor aantasting van de recruteringsbasis en beduchtheid voor een samenzwering tegen de staat. Van een reële bedreiging van het staatsbestel kon immers alleen dan sprake zijn, wanneer het aantal samenzweerders zo groot was, dat het de deugdelijke burgers kon overheersen.⁴⁶ Hooguit zou men kunnen veronderstellen dat de Senaat zich liet leiden door de onjuiste *veronderstelling* dat leger en staat gevaar liepen en dat dit voldoende reden was om de cultus preventief te ruimen.⁴⁷ Bij gebrek aan betrouwbare aanwijzingen blijft dit echter een uiterst wankele hypothese.

Daarnaast wordt het schenden van de *pax deorum* wel als godsdienstpolitieke reden van de vervolging genoemd.⁴⁸ Doordat de Bacchuscultus op een aantal punten overeen kwam met de traditionele cultus van de god Liber, bestond de kans dat deze laatste geperverteerd of zelfs vervangen zou worden.⁴⁹ In dit geval zouden de cultische handelingen die de staat aan de god verschuldigd was om het voortbestaan van Rome te verzekeren, niet op de juiste manier worden uitgevoerd. Hierdoor zou de *pax deorum* verstoord raken en zou de Romeinse staat, die nog maar net zijn macht met veel moeite had verkregen, teloor kunnen gaan. Een zwak punt van deze theorie is dat we niet weten hoe de Romeinen in deze tijd hun religie beleefden en in hoeverre zij een verstoring van de 'vrede met de

⁴⁴ Liv. 39.13.14.

⁴⁵ Ibidem. Vgl. North, 'Religious toleration', 89- 90.

⁴⁶ Bruhl, *Liber Pater*, 82-116, meende dat het gevaar voor een opstand o.a. het motief was. Zie C. Gallini, *Protesta e integrazione nella Roma antica* (Bari 1970) 81-86, over het gevaar voor een opstand omdat alle Bacchanten tot marginale groepen behoorden en ontevreden en onderdrukt waren. Gruen, *Studies in Greek culture*, 47 wijst erop dat er niets politieks aan de cultus te bespeuren valt; 'However heinous the alleged crimes, they do not pertain to political objectives.'. Livius zou het marginale aspect van de cultus en het gevaar daaraan verbonden, uitgebuit hebben voor zijn verhaal, 56 e.v.

⁴⁷ Nippel, 'Orgien, Ritualmorde', 65-73, meent dat dit 'Verschwörungssyndrom' de reden voor de onderdrukking was.

⁴⁸ Rousselle, *The Roman persecution*, (o.a.) 101 e.v..

⁴⁹ Ibidem, 105 e.v. de cultus van de god Liber (zie noot 22) kwam, voorzover wij weten, overeen met de Bacchuscultus in bijvoorbeeld het hebben van vrouwelijke priesteressen en vrolijke en luidruchtige ceremoniën. Zie Pailler, *Bacchanalia*, 426 e.v. voor overeenkomsten tussen de Bacchuscultus en de cultus van Ceres. Pailler, 'Les croisements', zelf 'postulates a complex interweaving of religious and philosophic elements that embraced Bacchus, Ceres, Orphism and Pythagorism' als aanleiding voor de vervolging (Gruen, *Studies in Greek culture*, 48, noot 63).

goden' als een reëel gevaar beschouwden. Afgezien daarvan zijn er eenvoudigweg geen concrete aanwijzingen die deze hypothese ondersteunen.

Door de jaren heen zijn er ook geleerden geweest die zich op het *politieke* aspect van de kwestie hebben geconcentreerd. Zo zou de affaire door conservatieven (zoals Cato) zijn gebruikt om het oprukkende Hellenisme een halt toe te roepen en de Scipionen een spaak in het wiel te steken.⁵⁰ Deze interpretatie is echter weinig plausibel. Kort voor het schandaal hadden de Romeinen de Grieken immers geholpen door de macht van Macedonië te breken. In de jaren van de onderdrukking zelf lijkt de groei van de Griekse cultuur in Rome ook onverminderd te zijn doorgegaan.⁵¹ Verder rept Livius met geen woord over een indirecte betrokkenheid van de Scipionen. Wanneer Livius aanwijzingen in deze richting zou hebben gehad, zou hij deze ongetwijfeld hebben gebruikt om zijn verhaal nog spannender te maken.

Een wat ingewikkelder politieke theorie is ontwikkeld door Gruen, die de affaire ziet als een *coniuratio* van de Senaat waarvan de Bacchuscultus het slachtoffer werd. Gruen plaatst de *Bacchanalia*-affaire in een reeks van gedragingen en initiatieven, waarmee de Senaat zijn eenheid en verenigde kracht toont aan machtige generaals (zoals de Scipionen), die door hun successen en populariteit steeds meer invloed kregen. Tegelijkertijd was de Senaat bezig zijn invloed in Italië te vergroten. Dit brengt Gruen tot de opmerkelijke hypothese dat de Bacchuscultus slechts fungeerde als zondebok, waarvan de slechte reputatie gebruikt werd als een excuus om de macht van de Senaat in heel Italië te demonstreren:⁵² 'by blackening the cult and magnifying its threat to society, Roman leaders obtained the support needed to suspend normal judicial processes, to cross the legal boundaries between Roman and Italian jurisdiction, and to display their authority in Italy'.⁵³ Livius' verslag zou dan een min of meer nauwkeurige weergave zijn van het propagandistische verhaal waarmee de Senaat zijn optreden rechtvaardigde.

⁵⁰ Bruhl, *Liber Pater*, 82-116 en Takács, *Politics and religion*, 301-310. Van Cato's redevoering *de coniuratione* wordt wel gedacht dat hij over de *Bacchanalia* ging (zie bijv. A.H. McDonald, 'Rome and the Italian confederation (200-186 B.C.)', *Journal of Roman Studies* 34 (1944) 11-33), maar er is geen enkele reden dit aan te nemen, aangezien er naast de titel maar één – irrelevant – woord (*precem*) overgebleven is; zie Gruen, *Studies in Greek culture*, 56-57.

⁵¹ Rousselle, *The Roman persecution*, 76.

⁵² Gruen, *Studies in Greek culture*, 64 e.v.

⁵³ *Ibidem*, 65.

Een zwakke steen in deze reconstructie is dat volstrekt onduidelijk blijft hoe wij ons de totstandkoming van dit plan moeten voorstellen. Hoe waarschijnlijk is het dat driehonderd senatoren in het geheim en eensgezind een machtspolitieke meesterzet voorbereidden, die ook nog eens met een zeer gedetailleerde façade werd gecamoufleerd? Livius vertelt aan het begin van zijn 39^e boek over conflicten die binnen de Senaat over verkiezingen en triomftochten werden uitgevochten:⁵⁴ hoe kunnen deze zelfde senatoren zich dan korte tijd later hebben verenigd om een show van eenheid op te voeren?

Bovendien rijst de vraag hoe plausibel het is dat de Senaat erop uit was zijn macht aan geheel Italië te tonen.⁵⁵ De verdragen die Rome met de Italische bondgenoten gesloten had, legden aan laatstgenoemden verregaande militaire verplichtingen op in ruil voor een non-interventiepolitiek van de kant van Rome op Italisch grondgebied. Waarom zou Rome dit prima werkende systeem in gevaar willen brengen door de soevereiniteit van de bondgenoten te schenden? Als Rome in strijd met de verdragen echt een onderzoek door geheel Italië had gehouden, zouden ons dan geen protesten van de bondgenoten zijn overgeleverd? Livius zou dit buitengewone gedrag van de Senaat ook expliciet hebben vermeld om het uitzonderlijke karakter van de vervolging nog te benadrukken. Aannemelijker lijkt het, dat de bondgenoten in 186 weliswaar aanwijzingen uit Rome ontvingen, maar verder geheel zelfstandig aan de onderdrukking van de *Bacchanalia* meewerkten, zonder direct Romeins machtsvertoon binnen hun grondgebied.⁵⁶

Een contemporaine bron: de inscriptie van Tiriolo⁵⁷

De epigrafische versie van het *Senatus Consultum de Bacchanalibus*, die zichzelf presenteert als een senaatsbesluit over ‘de bondgenoten’ (*foederatei*), bevat

⁵⁴ Liv. 39.4.1 e.v., 39.32.5 e.v.

⁵⁵ Zie Mouritsen, *Italian Unification*, 49-58.

⁵⁶ Zie noot 14 en 16, ondanks Livius’ taalgebruik is het dus waarschijnlijker dat het onderzoek van de consuls zich slechts op het Romeinse deel van Italië concentreerde.

⁵⁷ Zie voor de Latijnse tekst o.a. H. Cancik-Lindemaier, ‘Der Diskurs Religion im Senatsbeschluss über die Bacchanalia von 186 v. Chr. und bei Livius (B. XXXIX)’ in: P. Schäfer red., *Geschichte- Tradition- Reflexion, Festschrift M. Hengel*, vol. 2 (Tübingen 1996) 77-96; en Livy, *Book XXXIX (187- 183 B.C.)*, P.G. Walsh ed. (Warminster 1994).

een lange reeks verboden.⁵⁸ Ten eerste mogen de *foederatei* er geen Bacchus-heiligdom⁵⁹ op na houden. Mochten zij menen dat dit toch noodzakelijk voor hen is, dan kunnen ze naar Rome komen om de *praetor urbanus* toestemming te vragen. Hierna moet de Senaat erover beslissen, waarbij minstens honderd senatoren aanwezig moeten zijn. Ten tweede is het voor iedere Romeinse burger, voor elke persoon van Latijnse status en voor een ieder van de bondgenoten verboden naar de Bacchanten te gaan⁶⁰ zonder toestemming te hebben verkregen van de *praetor urbanus* en de Senaat, volgens de eerder beschreven procedure. Ten derde zijn mannelijke priesters verboden – vrouwelijke dus niet, ten vierde en vijfde en zesde (r. 10-12) mag er geen *magister* of (*pro*)*magistratus*, mannelijk of vrouwelijk, worden aangesteld en mag er geen gezamenlijke kas worden aangelegd. Verder is het voortaan verboden (ten zevende, achtste en negende; r. 13-14) samen te zweren, eden af te leggen of wederzijdse geloften of onderlinge afspraken te maken. Vervolgens wordt het houden van erediensden (*sacra*), zowel geheime als publieke, verboden. Wie toch een erediensdienst wil houden, moet eerst toestemming krijgen van de *praetor urbanus* en honderd senatoren. Zonder die toestemming is het slechts toegestaan met maximaal vijf mensen bijeen te komen, waarbij slechts twee mannen en slechts drie vrouwen aanwezig mogen zijn. Na deze twaalfde bepaling worden de modaliteiten van bekendmaking geformuleerd: het senaatsbesluit moet op minimaal drie marktdagen bekend worden gemaakt. Dan volgt een sanctiebepaling: ‘Voor het geval dat er mensen zijn die handelen in strijd met wat hierboven geschreven staat, heeft de Senaat besloten dat de doodstraf voltrokken moet worden.’⁶¹ Voorts heeft de Senaat besloten dat de tekst op een bronzen plaat moet worden gegraveerd en opgehangen op een plaats waar hij gemakkelijk te lezen is. Ook moeten binnen tien dagen na ontvangst van

⁵⁸ Zie McDonald, ‘Italian confederation’ over de eventueel verontschuldigende houding voor al deze geboden aan het einde van het decreet tegenover de bondgenoten.

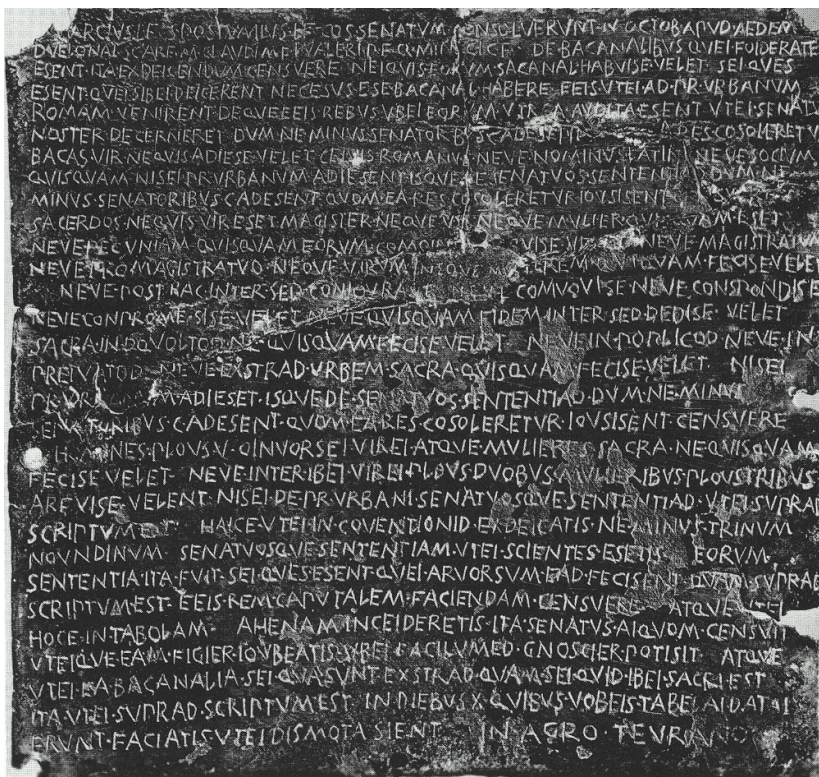
⁵⁹ In het *Senatus Consultum* wordt meestal het enkelvoud, *Bacanal*, gebruikt, bij Livius meestal het meervoud, *Bacchanalia*. Het woord heeft drie betekenissen: de groepen Bacchanten die bepaalde rituelen uitvoeren; de feesten, de religieuze ceremonies die de groepen houden; de heiligdommen, waar de groepen de feesten en initiaties houden. Bij Livius gaat het meestal (maar niet altijd) om de heiligdommen omdat daar de initiaties gehouden worden. Ook hier gaat het waarschijnlijk om het heiligdom: J.-M. Pailler, *Bacchus. Figures et pouvoirs* (Parijs 1995) 160-166.

⁶⁰ *Bacas adiese*. Pailler, *Bacchus*, 166-168 stelt dit gelijk aan naar een Bacchanaal gaan, aan een initiatie in de cultus.

⁶¹ *Sei quae esent, quae aruorsum ead fecissent, quam suprad scriptum est, eis rem capitalem faciendam censuere.*

deze besluiten alle Bacchusheiligdommen ontmanteld worden, behalve datgene wat als ‘heilig’ (*sacer*) kan worden aangemerkt.⁶²

Opvallend aan dit senaatsbesluit is dat het voor burgers en Italische

Het (schuine italics) Senatus Consultum de Bacchanalibus; inscriptie op brons, in 1640 gevonden te Tirolo. Kunsthistorisches Museum te Wenen.

bondgenoten verboden is bijeen te komen, maar dat slaven en niet-Italische buitenlanders (*peregrini*) niet worden genoemd. Evenzo zijn *sacerdotes* (priesters), *magistri*,⁶³ *magistrati* en een gemeenschappelijke kas verboden,

⁶² Deze uitzonderingsbepaling zou betrekking kunnen hebben op heiligdommen van vóór de hervormingen van Paculla Annia.

⁶³ Volgens Cancik-Lindemaier, ‘Der Diskurs Religion’, 84, is dit de eerste keer dat een dergelijk ambt voor een vrouw openstaat (omdat het niet-politiek is); zie J. Scheid, ‘The religious role of Roman women’ in: P. Schmitt-Pantel red., *A history of women* (Cambridge, Mass. 1992) 398 e.v. over de vrouwelijke toevlucht in vreemde culten vanwege buitensluiting uit de algemene Romeinse religie.

maar priesteressen niet en evenmin de cultusgroep als zodanig. De Senaat lijkt dus niet de vernietiging van de hele cultus na te streven. Voor het oprichten van nieuwe groepen blijkt immers zelfs toestemming verkregen te kunnen worden. Ten aanzien van deze laatste mogelijkheid rijst natuurlijk wel de vraag hoe bereikbaar de *praetor urbanus* was voor iemand op het platteland. En hoe waarschijnlijk was het dat er in de jaren na 186 v. Chr. honderd senatoren bijeenkwamen om toestemming te geven voor de voortzetting van een cultus waaraan zoveel gruwelen waren toegeschreven? Wat dit laatste betreft valt op dat het senaatsbesluit niets zegt over de misdaden waar Livius het steeds over heeft. Veeleer legt het de nadruk op de organisatie van de cultus en op de status en het aantal van degenen die de rituelen bijwonen.⁶⁴ De verklaring hiervoor kan zijn dat er al lang wetten tegen moord en verkrachting en valse testamenten bestonden en dat er alleen nieuwe besluiten waren genomen over de aspecten van de cultus waarvoor nog geen wetgeving bestond. In dat geval zou men echter ook bepalingen over de minimumleeftijd van nieuw in te wijden personen, de frequentie en het tijdstip van de bijeenkomsten kunnen verwachten. Wanneer men de inscriptie van Tiriolo bekijkt, dringt zich de conclusie op dat de Senaat door het uitvaardigen van verbodsbepalingen en het creëren van aanvraagprocedures slechts één aspect van de Bacchusverering in zijn greep wilde krijgen, namelijk de specifieke vorm die de cultus had aangenomen. In dit opzicht correspondeert het *Senatus Consultum* dus volstrekt niet met Livius. Dit is stellig een reden te meer om de door Livius vermelde motieven voor het brute optreden van de Senaat in twijfel te trekken.

De redenen van de Senaat

Wat was nu de reden van de Senaat om zo te handelen? Of liever: wat was er nieuw aan de cultus (die immers allang bekend was), waardoor deze binnen de Romeinse staat niet meer te accepteren was? Volgens Livius waren het de hervormingen van Annia Paculla; we hebben echter al gezien dat twee daarvan, de vermeerdering van initiatiedagen en de leeftijdsgrens, niet zo belangrijk waren. De andere hervormingen waren het houden van nachtelijke feesten en het toelaten van mannen tot de cultus. Van deze twee zogenaamde aanpassingen vormden nachtelijke bijeenkomsten echter een

⁶⁴ Zie North, 'Religious toleration', 90 e.v.

standaardgegeven in (op Griekse modellen gebaseerde) Romeinse toneelstukken uit de late derde en vroege tweede eeuw v. Chr. Dat maakt het moeilijk voorstelbaar dat de invoering van nachtelijke riten in Rome als een grote verrassing kwam.⁶⁵

Wat wel nieuw was, blijkt uit het *Senatus Consultum*: dit concentreert zich enerzijds op de organisatie en het verenigingsvermogen van de cultus, en anderzijds op de status en het aantal van de leden.⁶⁶ Uit de bepalingen komt duidelijk naar voren welke vorm de cultus niet (opnieuw) mag aannemen. Hierin vormt de potentiële betrokkenheid van mannen een belangrijk thema: het is mannen verboden bij de cultus te gaan, mannen mogen geen priester zijn, mannen mogen geen *magister* zijn en als een groep Bacchanten al toestemming krijgt, mogen er ook maar twee mannen bij. Daarentegen wordt de cultus voor alleen vrouwen, een juridisch onbelangrijke en beter controleerbare groep, getolereerd.⁶⁷ Hier raken we mijns inziens aan het belangrijkste motief van de Senaat. De controle die de staat wil uitoefenen, wordt in gevaar gebracht door de participatie van mannen, maar niet door die van vrouwen. Dit stemt overeen met Livius' mededeling dat juist de deelname van mannen voor problemen zorgde. Misschien is het onverstandig om aan deze laatste overeenkomst tussen het *Senatus Consultum* en Livius veel gewicht toe te kennen, maar dan nog impliceren de bepalingen van het senaatsbesluit overduidelijk dat de participatie van mannen – die in het Griekstalige Oosten betrekkelijk normaal lijkt te zijn geweest⁶⁸ – in het geval van de Bacchuscultus in Rome en omstreken een *novum* was.

Een tweede element dat in het *Senatus Consultum* veel aandacht krijgt is de organisatie van de cultus. Deze lijkt erg veel op de vorm van een *collegium*, de standaardvorm van verenigingen in de Republiek. De Senaat was gewend aan deze vorm van religieuze groeperingen. Een afwijkende trek van de Bacchische verenigingen was echter dat de leden door hun initiatie en gemeenschappelijke eed een ongewoon nauwe verbintenis aangingen. Daarbij zorgde de belofte van persoonlijk contact met de god voor een intensere belevenis van godsdienst. Dit laatste stond haaks op het

⁶⁵ Zie o.a. Bruhl, *Liber Pater*, 92.

⁶⁶ North, 'Religious toleration', 90.

⁶⁷ Cancik-Lindemaier, 'Der Diskurs Religion', 85-86; M.-J. Hänninen, 'Conflicting descriptions of women's religious activity in mid-Republican Rome', in: L. Larsson Lovén en A. Strömberg red., *Aspects of women in Antiquity* (Göteborg 1997) 111-126, aldaar 120.

⁶⁸ Vgl. Bruhl, *Liber Pater*, 92 voor mannelijke Bacchus-priesters in Griekenland, Pergamon en Ptolemaïsch Egypte.

wezen van de Romeinse staatsgodsdienst die gericht was op het op de juiste voltrekking van rituelen. Deze werden uitgevoerd door priesters, leden van de elite; aldus controleerde de Romeinse aristocratie de religie.

Vanuit deze optiek had de Bacchuscultus een uiterst bedenkelijk karakter. Alleen al door de wijze waarop de Bacchuscultus Rome was binnengekomen, was hij aan de gebruikelijke staatscontrole ontsnapt.⁶⁹ Daarbij is een vergelijking met de binnenkomst van een andere exotische cultus verhelderend: in 204 v. Chr. was in Rome de Magna Mater Kybele *van staatswege* binnengehaald en onderworpen aan strikte regels en controle. De cultus was bijvoorbeeld ook niet bedoeld voor Romeinse burgers, die er ook geen priester van mochten worden. Tevens was niet zozeer de cultus, als wel het cultusbeeld belangrijk. Kybele werd binnengehaald om de Romeinse staat te redden; het was genoeg dat haar beeld met de juiste rituelen was ontvangen.⁷⁰ Daarentegen was de Bacchuscultus op een andere manier de stad binnengekomen, namelijk zonder dat de staat hierin enige rol had gespeeld. Door deze ongemerkte binnenkomst kon de Senaat geen controle uitoefenen over de riten die gehouden werden. Daardoor bleven de ceremonies orgiastisch en extatisch, met andere woorden pervers en niet te tolereren.

In combinatie met de hechte religieuze band die door initiatie en eed werd gesuggereerd, gaf het onofficiële karakter van de cultus de Bacchische verenigingen in de ogen van de Romeinse elite een subversieve uitstraling. Het is dan ook niet toevallig dat uitoefening van controle het verbindende thema van het *Senatus Consultum* van 186 is: door de leden van de Bacchuscultus te dwingen permissie te vragen en bepaalde vormen van de cultus te verbieden, werd de cultus in plaats van een privé-zaak een staatsaangelegenheid, zoals het hoorde.⁷¹

Nogmaals Livius

In het voorafgaande heb ik een aantal redenen besproken die de Senaat zou kunnen hebben gehad voor zijn optreden in 186 v. Chr. Daarbij heb ik

⁶⁹ Liv.39.9.1., 39.15.2-4., o.a. Hänninen, 'Conflicting descriptions', 111-126; R.A. Baumann, 'The suppression of the Bacchanals. Five questions', *Historia* 39 (1990) 334-348; Granet, 'Dionysos', 53-70.

⁷⁰ Hänninen, 'Conflicting descriptions', 119.

⁷¹ North, 'Religious toleration', 85-103; Gallini, *Protesta*, 81-86.

aannemelijk willen maken dat de gewelddadige onderdrukking van de *Bacchanalia* vooral voortkwam uit de wens om greep te krijgen op een cultus die zich door haar specifieke organisatie aan de gebruikelijke controle van staatswege onttrok.

Wanneer deze bevinding juist is, rijst de vraag waarom Livius vrijwel geen aandacht aan dit aspect besteedt. De meest waarschijnlijke oplossing voor dit probleem is dat Livius met zijn mooie verhaal niet zozeer iets zegt over de gebeurtenissen in 186, alswel iets over zichzelf en zijn eigen tijd. Livius moet geplaatst worden in de tijd van Augustus en diens morele en religieuze hervormingen. Een belangrijke aanwijzing in deze richting vormt het feit dat Livius in zijn verslag van de gebeurtenissen van 186 veel belangstelling toont voor vrouwen, en wel vooral voor de vrouwen uit de elite.⁷² In de *Bacchanalia* spelen twee soorten vrouwen een rol: goede (zoals Aebutia en Hispala) en slechte vrouwen (de Bacchanten zoals Duronia). Het verhaal van Livius kan dan ook als een *exemplum* worden opgevat: vrouwen moeten zich niet bezig houden met vreemde buitenlandse culten, maar *gravis* en eerbaar zijn. Verder valt op dat de senatoren in het verhaal om twee dingen bezorgd zijn: zij zien door de cultus twee pijlers van hun samenleving bedreigd, de staat en hun familie.⁷³ Augustus' morele hervormingen wilden de moraal van de elite – vooral de seksuele moraal van de tot deze groep behorende vrouwen – verbeteren en de oude religieuze normen weer instellen. Livius lijkt met zijn inktzwarte schets van een buitenlandse cultus, een aanhanger en verspreider van deze ideeën. Voor hem was het dan ook volkomen duidelijk wat de Senaat ertoe bracht de eerste godsdienstvervolgving in de Romeinse geschiedenis in te zetten: gewoon de verdorven Bacchuscultus zelf.

⁷² Vgl. Hänninen, 'Conflicting descriptions', 111-126.

⁷³ Vgl. Rousselle, *The Roman persecution*, 138 e.v..